

e-ISSN: 2148-0494

derglabant (AlBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Güz 2018, Cilt:6, Sayı:12, 6:479-497

Gönderim Tarihi: 15.10.2018

Kabul Tarihi: 28.12.2018

CEMÂL EL-HALVETÎ'NİN (v. 899/1494) "ESRÂRU'L-VUDÛ" ADLI RİSALESİ BAĞLAMINDA FIKIH-TASAVVUF İLİŞKİSİ

Murat POLAT*

Öz

Bilindiği gibi fıkıh, insanın maddî-zâhirî yönünü, tasavvuf ise mânevî-bâtınî yönünü ele alan ilimdir. Bir kimsenin tasavvufa gönül vermeden önce ilk olarak Kur'ân'ı öğrenmesi, sünneti bilmesi ve fikhî kavraması önemli bir husustur. O halde tasavvufta seyr ü sülûk etmenin ve yüksek makâmlara çıkmanın yolu fıkıhtan geçmektedir. Çünkü fıkıh, İslam'ı bilmek, anlamak ve amel etmekse, tasavvuf onu yaşamak ve anlatmaktır. Bu minvalde fikhî donanımını ikmal eden, Kur'ân ve sünnetin doğru anlaşılması için tefsir ve hadisle ilgili pek çok risaleler kaleme alan, daha sonra da fikhin mânevî-bâtınî yönünü anlatmak için tasavvufa gönül veren ve Halvetîlik tarikatının Cemâliyye kolunun Amasya'da kurulmasına zemin hazırlayan kişi, şüphesiz Cemâl el-Halvetî (v. 899/1494)'dir. İşte bu araştırmamızda pek çok meziyete sahip Cemâl Halvetî'nin abdestle ilgili mânevî-bâtınî yönü, fıkıh ve tasavvufla ilgili düşünceleri "*Esrâru'l-vudû*" adlı eseri bağlamında ele alındı.

Anahtar Kelimeler: Cemâl Halvetî, *Esrâru'l-Vudû*, Fıkıh, Tasavvuf, Fıkıh-Tasavvuf.

FIQH-MYSTICISM RELATIONSHIP IN THE CONTEXT OF JAMAL al-KHALWATÎ'S (d. 899/1494) "ASRAAR AL-WUDU"

Abstract

As it is known, fiqh is the science that deals with the material aspect of Man, and Sufism is the spiritual aspect. It is important issue for someone to learn the Qur'an, to learn Sunnah and to know the fiqh before falling in love with mystic. In that case, the way of leeching and ascending to high authorities in the mysticism passes through fiqh. Because fiqh is to know Islam and to understand and to put into practice it, mysticism is to live and tell it. One of the people who live together fiqh and sūfism is Jamâl al-Khalwatî (d. 899/1494). In this research, the spiritual-mystery direction, fiqh and Sufism of Jamâl al-Khalwatî, which have many attributes, were discussed in the context of his work "*Asraar al-Wudû*".

Keywords: Jamâl al-Khalwatî, *Asraar al-Wudû*, Fiqh, Mysticism, Fiqh-Mysticism Relation.

Giriş

Fıkıh, Ebû Hanife'ye göre kişinin hak ve sorumluluklarını bilmesi demektir.¹ Bu tanım esas alındığında hak ve sorumlulukların içerisine sadece amelî hükümler

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı, murat.polat@amasya.edu.tr ORCID ID: 0000-0003-1983-5588

¹ Muhammed Alâuddîn İbn Âbidîn, *Reddû'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412, I, 153.

girmez. İslam'ın inanç esaslarından ibaret olan Kelâm; vicdanî ve ahlâkî esaslarından ibaret olan Tasavvuf da bu yelpazede yerini alır.² Bundan ötürü İslam Hukuku'na, fıkıh veya fikh-ı amelî (zâhirî); akâid ve kelâma, fikh-ı itikâdî; tasavvufa ise fikh-ı bâtinî veya vicdânî adı verilmiştir.³ Ebu Hanife'nin, kelâmıla ilgili eserini “*el-Fikhu'l-Ekber*” olarak isimlendirmesi de bu fikri destekler mahiyettedir. Araştırmada çokça zikredileceği için zâhir ve bâtin kavramlarının tarif edilmesinde yarar vardır. Bu bağlamda zâhirden kasıt; açıklık, belirginlik, ortaya çıkmışlık, beş duyu organıyla algılanabilir olma vb. şeyler;⁴ bâtından kasıt ise gizlilik, saklı olma, görünmeme, beş duyu organıyla algılanmama vb. şeylerdir.⁵ Fıkıh ve tasavvufta iki kavramın ıstılâhî anlamlarında farklılık vardır. Fıkıh usulünde zâhir, manasının anlaşılması için haricî bir karineye ihtiyaç duyulmaksızın bu manaya açık olarak delalet eden, fakat te'vil ve tahsis ihtimaline açık bulunan ve kendisinden çıkarılan hüküm sözün asıl sevk sebebi olmayan lafızdır.⁶ Zâhir kavramının zıddı ise hafi'dir.⁷ Tasavvufta ise zâhir ve bâtin kavramları beraber kullanılmakta olup zahir ilmi, dış âzâlarla yapılan amellerin, batın ilmi ise kalp ile yapılan amellerin ilmidir.⁸

Öte yandan fıkıh ve tasavvuf ilminin ortaya çıkışının yegâne sebebi, ayetlerin hem zâhirî hem de bâtinî yönünün açıklanması zaruretidir. Zira Hz. Peygamber: “*Kur'ân yedi harf üzere indirilmiştir, onların her birinin zâhir ve bâtinî vardır.*”⁹ *Her harfin haddi, her haddin de matla'ı vardır*¹⁰ buyurarak bu gerçeği izhar etmiştir. Sonuçta, mevzu bahis olan hadis gereğince konumuzun mihenk noktasını da oluşturan fıkıh-tasavvuf ilişkisi âlimler arasında ister istemez tartışılmaya

² Zeynüddîn b. İbrahim İbn Nuceym, *el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, y.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts., I, 6.

³ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara: 1997, s. 275.

⁴ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1414, IV, 520; Ebü'l-Kasım Hüseyin Râgıp İsfahânî, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*, Dımaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412, s. 540-541.

⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIII, 52-54; Râgıp İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 130. Bilindiği gibi İslam'ın ilk dönemlerinde çeşitli sebeplerden dolayı Kur'ân ve sünnetin açıklanması için azami gayret gösterilmiş, hükümlerin zâhirî yönünün ele alındığı eserler vaz edilmiştir. Bunun sonucunda pek çok fıkıh ve fıkıh usulüyle ilgili telifler ortaya çıkmıştır. Daha sonra bu ilmin bâtinî yönünü gözler önüne sermek için tasavvuf ilmi zâhir olmuştur. Şu hususun da burada belirtilmesi gerekir ki bâtinî teriminden kasıt, Bâtiniyye ekolünün görüş ve düşünceleri değildir. Çünkü Bâtiniyye ekolü, her nassın bir zâhirî anlamının yanında bir de bâtinî anlamı olduğunu; ancak bu bâtinî anlamı Tanrı tarafından seçilen ve onunla mânevî ilişki kurmuş masum bir imamın bilebileceğini iddia etmektedir. (Mufaddal b. Ömer, el-Haftü's-Şerif, Beyrut, 1964, s. 58-60). Böyle bir düşünce ise tasavvufun temel ilkeleriyle asla bağdaşmayacağı herkesin malumudur. Bâtinî teriminden kasıt, daha çok işârî yorumdur ki işârî yorum, nasları anlama gücüne sahip mutasavvıf bir âlimin zâhirî anlamı ile çelişmeyecek şekilde nassın lafızlarına herkes tarafından anlaşılabilen bâtinî teviller yüklemesidir. Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn, Mısır, 1976, II, 338. Bu tanıma yakın başka bir tanım için bkz. Muhsin Demirci, Tefsir Terimleri Sözlüğü, İstanbul: İFAV, 2011, s. 136.

⁶ Zekiyüddin Şa'bân, İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fikh) (çev. İbrahim Kâfi Dönmez), Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1990, s. 314.

⁷ Ebü Muhammed b. Ömer el-Habbâzî, *el-Muğnî fi Usûli'l-Fikh*, Mekke, 1403, s. 128.

⁸ Ebu Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmiddîn*, Beyrut: Dâru'l-Marife, ts., I, 19.

⁹ Ebu Hatim Muhammed el-Busrî İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân* (nşr. Şuayb el-Arnâvut), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998, I, 276.

¹⁰ Zeynüddin Muhammed el-Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr*, Mısır: Mektebetü't-Ticâriyye, 1356, III, 54.

başlanmıştır. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için ilk önce tasavvuf, daha sonra da fıkıh-tasavvuf ilişkisine kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Tasavvuf, bazı kimseler tarafından "Kur'ân-ı Kerîm'i Hz. Peygamber gibi yaşamak" olarak tanımlanmaktadır.¹¹ Tasavvuf ilmi, fıkıhın amelî-zâhirî yönünden ziyade, bâtinî yönüne değinen bir ilimdir. Bâtinî ilme vakıf olmanın yolu, ilk önce fıkıhın amelî-zâhirî yönünü bilmekten geçer. Bu nedenle bir kimsenin tasavvufa gönül vermeden önce ilk olarak Kur'ân'ı ezberlemesi, sünneti yazması ve fıkıhı öğrenmesi önemli bir esas olarak telakki edilmiştir. Nitekim Cüneyd-i Bağdâdî: "*Kur'ân-ı ezberlemeyene, sünneti yazmayana ve fıkıhı öğrenmeyene tabi olunamaz*"¹² diyerek bu hususa işaret etmiştir. O halde tasavvufta seyr ü sülûk etmenin ve yüksek makâmlara çıkmanın yolu fıkıh ilmini bilmekten geçmektedir. Keza Kur'ân ve Sünnetteki amel ve ahkâmın zâhirî anlama göre yerine getirilmesi de işârî tefsirin vazgeçilmezlerindedir.¹³ Bu bağlamda fikhî donanımını edinen mutasavvıf, keşf ve vecd yoluyla ayet ve hadislerin bâtinîdeki hükümleri çıkarabilir. Böylelikle mutasavvıf, dış âlemini iç âlemine bir araya getirerek dininin bütünlüğünü sağlar, ruh hayatına, zahitlerin zühdü, âbitlerin ibadeti ve fakirlerin fakrı¹⁴ üçgeninde yeni bir veçhe kazandırır. Bu itibarla fıkıh ile tasavvufun birbirini tamamlayan ayrılmaz bir bütün olduğu, fakihin tasavvufsuz, mutasavvıfın ise fıkıhsız bir hayat yaşamasının mümkün olmadığı söylenebilir. Bu hususu İmam Malik'in "*Her kim fıkıh öğrenir de tasavvufu bilmezse fâsık olur, kim tasavvufu öğrenir de fıkıh bilmezse zındık olur, kim de her ikisini birleştirirse tahkik ehlinden olur*"¹⁵ şeklindeki sözü de bu olguyu destekler mahiyettedir. Ayrıca tasavvuf ehlinden Hâris b. Esed (ö. 243/857), Ruveyim b. Ahmed (ö. 291/906), Amr b. Osman (ö. 291/906), Cüneyd b. Muhammed (ö. 297/913) ve Eb'ül-Abbas b. Ata (ö. 309/925) gibi âlimlerin öncelikli olarak fıkıh ve hadis ilmini bilmeleri, bu iki ilmi rehber edinmeleri ve kendilerinden sonra gelenlere ittibâ bakımından örnek olmaları,¹⁶ fıkıh ve hadis ilmi olmadan tasavvufa yelken açmanın imkânsızlığını gözler önüne sermektedir.

Fıkıh kitaplarında sırasıyla taharet, abdest, gusül, namaz, oruç, bey', talak vs. gibi konu silsilesi takip edilmiştir. Ancak anılan konuların sadece amelî-zâhirî hükümlerine değinilmiş, kalple irtibatını, âzâlarla mânevî ilişkisini ve Allah'la mânevî diyalogunu tekmil edici bâtinî-viddânî tarafı fıkıhın alanına girmediği için ele alınmamıştır. Aslında bu gibi tekmiyeler insanın kemaline ve ihlaslı olmasına bir vesiledir. Fıkıh, İslam'ın en temel ilimlerinden birisi olduğuna göre, bu ilmin tasavvuf tarafından desteklenmesi dini temelin sağlama alınması demektir. Zira fıkıh, İslam'ı

¹¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 689-696.

¹² Abdurrahman İbn Haldun, *Şifâü's-Sâil ve Tehzîbü'l-Mesâil* (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul, 1977, s. 293-294.

¹³ Ahmet Çelik, *Tarihi Süreçte Bâtinî ve İşârî Yorum*, İstanbul: Aktif Yayınları, 2008, s. 63.

¹⁴ İsmail Köksal, "Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2 (1999), 83.

¹⁵ Nureddin Ali el-Molla Aliyyü'l-Kârî el-Herevî, *Mirkâtü'l-Mefâtîh şerhü Mişkâtü'l-Mesâbîh*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002, I, 335, 478; Ahmed b. Muhammed b. Acîbe el-Hasenî, *el-Fütûhâtü'l-İlâhiyye fî Şerhi'l-Mebâhisi'l-Asliyye*, y.y.: Mektebetü'l-Fikr, ts., s. 333.

¹⁶ İbn Haldun, *Şifâü's-sâil*, s. 295-296; Köksal, "Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi", 90.

öğrenmek, anlamak ve hayata yansıtmaksa, tasavvuf da yaşamak ve başkalarına anlatmaktır.¹⁷ O halde fıkıh ile tasavvufun birbirlerini ikmal etme gibi bir vasfının olduğu iddia edilebilir. Yeter ki Kur'ân ve sünnetin nassına aykırı görüşler serdedilmesin. Aksi halde böyle bir sûfiye ittibâ etmek dinin tasvip etmediği durumlardandır.¹⁸

Son olarak konuyla ilgisi olması hasebiyle, fıkıh-tasavvuf ilişkisi çerçevesinde bir işârî yorumun kabul olabilmesi için bazı şartları taşıması gerektiği konusuna da burada değinilebilir. Söz konusu şartlar:

1. Lafzın bâtinî manasının zâhirî manasıyla ters düşmemesi,
2. Yorumlanan bâtinî mananın doğru olduğuna işaret eden başka nas veya karînenin mevcut olması,
3. Yorumlanan bâtinî manaya muhalif şer'î veya aklî delilin bulunmaması,
4. Yapılan yorumun Müslümanların zihnini bulandırmaması,
5. Yorumun, ayet lafzının içeriğinde mümkün olmayacak şekilde uzak ve zayıf olmaması,
6. Bâtinî mananın sadece bu manadan ibaret olduğunun iddia edilmemesi¹⁹ şeklinde maddeleştirilebilir. Keza yorum yapılan bâtinî anlamın, siyak-sibak bağlamında bulunduğu ortama uygunluk sağlaması da başka bir şart olarak zikredilebilir.²⁰

Sonuç olarak yukarıda değinilen tüm açıklamalar, başlangıcı ilim, ortası amel, sonu ise ilâhî bir mevhibe olan tasavvufun²¹ fıkıh ile aynı amaca hizmet ettiğini ve bazı noktalarda kesiştiğini ispatlamaktadır. Nitekim Cemâl Halvetî'den önce de nice mutasavvıfın işârî fıkıh geleneği çerçevesinde abdest, namaz, oruç, zekât ve hac gibi ibadetlerin maddî ve mânevî boyutunu detaylıca ele alan risale ve kitaplar kaleme almaları fıkıh-tasavvuf ilişkisini gözler önüne sermesi bakımından önemlidir. Mesela; İmam Gazzâlî (v. 505/1111) İhyâ-i Ulûmiddîn adlı eserinde ibadetleri, klasik fıkıh bilgisinin yanı sıra içsel ve ruhî boyutunu da katmak suretiyle iki boyuttan ele almış ve farklı zaviyelerle zenginleştirmiştir. Bu tarzdaki düşüncelerini kendisi gibi düşünen Ebû Bekir es-Serrâc (ö. 378/988), Ebû Tâlip el-Mekkî (ö. 386/996) ve Kuşeyrî (ö. 465/1072) gibi mutasavvıflara isnat etmiştir.²²

¹⁷ Ahmet Tabakoğlu, "Tasavvuf ve İktisat", *Vefatının 10. Yılı Sebebiyle M. Zahit Kotku ve Tasavvuf Sempozyumu* (edt. Coşkun Yılmaz), İstanbul: Seha Neşriyat, 1991, s. 184; Köksal, "Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi", 87.

¹⁸ İbn Haldun, *Şifâü's-sâil*, s. 292.

¹⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Tibyân fî Aksâmi'l-Kur'ân* (nşr. Muhammed Hamid), Beyrut-Lübnan: Dâru'l-marife, ts., s. 53. Ayrıca bkz. Muhammed Cemâlüddin el-Kâsımî, *Mehâsinü't-Tevil*, y.y., ts., I, 67; Sadruddin el-Konevî, *İcâzü'l-Beyan fî Te'vili Ümmi'l-Kur'ân* (nşr. A. Ahmed Ata), Mısır: Dâru't-Te'lif, 1969, s. 90.

²⁰ Doğan Aksan, *Anlambilimi ve Türk Anlam Bilimi*, Ankara, 1971, s. 75.

²¹ Abdülkahir b. Abdillâh Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, Beyrut, 1983, s. 57.

²² el-Gazzâlî, *İhyâü Ulûmiddîn*, I, 135, 280-282.

I. Cemâl Halvetî

XV. yüzyılda Osmanlı hükümdar ve vezirlerinin mutasavvıf şahsiyetlere ve onların fikirlerine müsamaha göstermeleri ve yeri geldiğinde onlarla görüş teâtisinde bulunmaları, mutasavvıf zümrenin mektep halinde zuhur etmesine ve zamanla yayılmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda o dönemin Osmanlısında Kâdiriyye, Nurbahşiyye, Nakşibendiyye, Bektâşiyye, Halvetiyye ve Mevleviyye gibi mutasavvıf zümreler gün yüzüne çıkmıştır.²³ Söz konusu tarikatlar faaliyetlerini daha iyi gerçekleştirmek ve herkesi fikirlerinden haberdar etmek için Anadolu'nun çeşitli beldelerinde tekkeler açmışlardır. Halvetîlik tarikatının Anadolu'daki ilk şubelerinden birisi de Amasya şehridir. Amasya'daki Gümüşlüoğlu Tekkesi, Pîr İlyas'ın (ö. 837/1433) önderliğinde kurulan Halvetîlik tarikatının ilk şubesi sayılır. Bu tarikat Anadolu'nun diğer şehirlerine de bu şubeden intişar etmiştir.²⁴ Yine Halvetîliğin kollarından birisi olan²⁵ ve Cemâl Halvetî'nin kuruculuğunu üstlendiği Cemâliyye kolu da bu şehirde neş'et etmiştir. Cemâl Halvetî, ilk olarak fikhî donanımını ikmal etmiş, Kur'ân ve sünnetin doğru anlaşılması için tefsir ve hadislerle ilgili pek çok risaleler kaleme almış, daha sonra da fıkıhın mânevî-bâtinî yönünü anlatmak için tasavvufa gönül vermiş ve Halvetîlik tarikatının Cemâliyye kolunun Amasya'da kurulmasına zemin hazırlamıştır.

1. Hayatı

Müellifin ismi bazı kaynaklarda İsmail b. Abdillâh Cemâleddin er-Rûmî es-Sûfî olarak anılmaktadır.²⁶ Bazı kaynaklarda Cemâl el-Halvetî,²⁷ bazı kaynaklarda ise Çelebi Halife²⁸ olarak lakaplanmıştır. Cemâl Halvetî hakkında kaynaklarda doğum tarihiyle ilgili herhangi bir net bilgi mevcut olmadığı gibi, nereli olduğu konusunda da ihtilaf vardır. Kimi kaynaklarda babasına nispetle Aksaraylı olduğu, ancak Amasya'da doğup yetiştiği ileri sürülürken;²⁹ kimi kaynaklar da Aksaray'da doğduğu ve orada

²³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. bs., 1988, I, 532-534.

²⁴ Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf*, İstanbul: İz Yayınları, 2000, s. 29; Murat Polat, "Amasya Müftüsü Hüsam Çelebi'nin (ö. 926/1520) "Risâle fî raksi'l-mutasavvıfa" Adlı Eserinde Musiki ve Semaya Fikhî Açıldan Bakışı", *Geçmişten Günümüze Uluslararası Dini Musiki Sempozyumu* (edt. Şuayip Özdemir-Ayşegül Gün), Amasya, 2017, s. 598.

²⁵ Halvetîlik tarikatı içerisinde meydana gelen dört asıl kol şunlardır: Rûşeniyye, Cemâliyye, Ahmediyye ve Şemsiyye. Rahmi Serin, *İslam Tasavvufunda Halvetîlik ve Halvetîler*, İstanbul: Petek Yayınları, 1984, s. 85.

²⁶ Mesela bkz. İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, İstanbul: Vekâletü'l-Meârif, 1951, I, 217; Hayruddin b. Faris Ziriklî, *el-A'lâm*, y.y.: Dâru'l-İlm, 2002, I, 318; Muhammed Râğıb b. Abdülğânî el-Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Beyrut: Dâru İhyâ, ts., II, 278.

²⁷ el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifin*, I, 217; Mustafa b. Abdillâh Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmî'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Bağdat: Dâru İhyâ't-Türâsi'l-Arabiyye, 1941, II, 1939.

²⁸ Ebû'l-Hayr Usameddin b. Mustafa Taşköprüzâde, *Şakâikü'n-Nu'mâniye fi-Ulemâ'd-Devleti'l-Osmâniye*, Beyrut: Daru'l-Küttâbi'l-Arabi, ts., s. 162.

²⁹ Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri* (haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen), İstanbul: Meral Yayınları, ts., I, 80; Serin, *İslam Tasavvufunda Halvetîlik ve Halvetîler*, s. 98; Abdalbaki Gölpinarlı, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İstanbul: İnkılap Yayınları, 1995, s. 206.

büyüdüğü ileri sürülmüştür.³⁰ Hâlbuki “İnsan doğduğu yerde değil, doyduğu yerde” atasözünde buyrulduğu gibi kişinin geçimini sağladığı ve karnını doyurduğu yeri, asıl vatanı kabul edilir. Cemâl Halvetî’nin de Amasya’da yıllarını geçirmiş olması ve burada çeşitli görevlerde bulunması, onun Amasyalı sayılmasını zarûrî kılmaktadır.

İlim hayatına ilk olarak fıkıhla başlangıç yapmış, medreseden fıkıh dalında icazet aldıktan sonra bir süre müderrislik görevini ifa etmiş, sonra da kelim ve tasavvuf ilmine yönelmiştir.³¹ Halvetî tarikatına intisap eden Cemâl Halvetî, Muhammed Bahâüddîn Erzincanî’den icazet alarak Tokat ve Amasya’da irşat ve tebliğe başlamıştır. Amasya’daki hizmeti sırasında şehzade II. Bayezid’in tahta geçmesine katkıda bulunmuş olması hasebiyle II. Bayezid, onu İstanbul’a tüm Anadolu’ya Halvetîliği yayması için davet etmiştir. Davete icabet eden Cemâl Halvetî, II. Bayezid tarafından postnişin olarak atanmıştır. Dokuz yıl civarında burada bu görevi ifa eden müellif, 899/1494 yılında hac yolculuğu esnasında vefat etmiştir.³²

2. Eserleri

Müellifin, fıkıh-tasavvuf ilişkisini abdest bağlamında esas aldığımız “*Esrârü’l-vudû*” adlı eserinin dışında diğer eserleri şöyledir: Eyyühe’l-İhvân, Tefsîru Âyeti’l-Kürsî, Tefsîru Sûrati’l-Fâtihâ, Tefsîru min Sûrati’d-Duhâ ilâ Âhiri’l-Kur’ân, Câmîati’l-Esrâr ve’l-Karâib, Cenknife, Cevâhiru’l-Kulûb, Risâletü’l-Edvâr, Risâle-i Teşrihiyye, er-Risâletü’l-Fahriyye, er-Risâletü’l-Kevseriyye,³³ Zübdetü’l-Esrâr şerhü Kelimâti Haydarı Kerrâr, Şerhü’l-Erbeîn fi’l-Hadîs, Şerhü Erbeîni’l-Kudsiyye, Şerhü Kelimâti’s-Siddîki’l-Ekber,³⁴ Envârü’l-Kulûb,³⁵ Te’vîlü Hubbi’d-Dünya,³⁶ Kitâbu’n-Nûriyye ve Kevkebü’d-Dürriyye,³⁷ Risâletü’l-İslâmiyye,³⁸ Sirâcü’s-Sâlikîn,³⁹ Risâletü’r-Rahîmiyye,⁴⁰ Makale Tevsîkiyye ve Risâle-i Tevhidiyye,⁴¹ Risâle-i Hüviyyeti’l-Mutlaka,

30 Muhammed Kemaleddin Haririzâde, *Tibyânü Vesâilî’l-Hakâik*, Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi, nr. 430, I, vr. 246b; Mehmed Serhan Tayşi, “Cemâl-i Halvetî”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VII, 302.

31 Harîrizâde, *Tibyân*, I, vr. 246b; Serin, *İslam Tasavvufunda Halvetîlik ve Halvetîler*, s. 98; Tayşi, “Cemâl-i Halvetî”, 302.

32 Harîrizâde, *Tibyân*, I, vr. 247b; el-Bağdâdî, *Hediyyetü’l-Ârifîn*, I, 217; Yusuf b. Yakup, *Menâkıb-ı Şerif ve Tarikatname-i Pîran*, İstanbul, 1290, s. 22; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 80; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1308, IV, 105.

33 Haşr sûresinin son ayetlerinin Atvâr-ı seb’a açısından tefsiridir.

34 el-Bağdâdî, *Hediyyetü’l-Ârifîn*, I, 217; el-Kehhâle, *Mu’cemü’l-Müellifîn*, II, 278.

35 İsrâ sûresinin 70-73. ayetlerinin tefsiridir. Eser için bkz. Cemâl Halvetî, *Envârü’l-Kulûb*, Süleymaniye Ktp., Lala İsmail Efendi, nr. 686, vr. 154-161.

36 Eser için bkz. Cemâl Halvetî, *Te’vîlü Hubbi’d-Dünya*, Süleymaniye Ktp., Şehit Ali Paşa, nr. 1352, vr. 101-104.

37 Ayetü’l-Kürsî’nin tefsiridir. Eser için bkz. Cemâl Halvetî, *Kitâbu’n-Nûriyye ve Kevkebü’d-Dürriyye*, Süleymaniye Ktp., Lala İsmail Efendi, nr. 686, vr. 4-11.

38 Feridüttin Attar’a ait bazı beyitlerin şerhidir. Eser için bkz. Cemâl Halvetî, *Risâletü’l-İslâmiyye*, Süleymaniye Ktp., Lala İsmail Efendi, nr. 686, vr. 86-94.

39 Eser için bkz. Cemâl Halvetî, *Sirâcü’s-Sâlikîn*, Süleymaniye Ktp., Lala İsmail Efendi, nr. 686, vr. 99-105.

40 Eûzu ve Bismelenin tefsiridir. Eser için bkz. Cemâl Halvetî, *Risâletü’r-Rahîmiyye*, Süleymaniye Ktp., Lala İsmail Efendi, nr. 686, vr. 168-173.

41 Molla Câmî’in kelime-i tevhitile ilgili bir beytinin şerhidir. Eser için bkz. Cemâl Halvetî, *Makale Tevsîkiyye ve Risâle Tevhidiyye*, Süleymaniye Ktp., Lala İsmail Efendi, nr. 686, vr. 107-118.

Envâru'l-Îlâhiyye, Habbetü'l-Mahabbe, Tefsiru Halekallahü Âdeme alâ Sûretih⁴², Risale fî İsmi'l-A'zameyn ve Risâle fî Beyâni'l-Velâye.⁴³ Müellifin kaleme aldığı eser ve risalelerin genelde tefsir, hadis ve tasavvuf ilmiyle alakalı olduğu görülmektedir.

II. Esrâru'l-Vudû

1. Eserin Adı ve Müellife Aidiyeti

Eserin adı aşağıda da açıklanacağı üzere bazı kaynaklarda tam olarak “*er-Risâle fî Tesânîfi Esrâri'l-Vuzû*”, bazı kaynaklarda “*Risâle fî Beyâni'l-Vuzû'i'z-Zâhiriye ve'l-Mâneviye*” ve bazı kaynaklarda ise kısa ifadesiyle “*Esrâru'l-Vudû*” şeklinde ifade edilmiştir. Araştırmamızda kaynaklarda en çok zikredilen ve bu haliyle meşhur olan kısa ismi tercih edilmiştir. Eserin müellife aidiyetinde hiçbir şüphe yoktur. Zira tespit ettiğimiz eserin sekiz nüshasında ve bulunduğu kaynaklarda müellifin ismi ve ona aidiyeti açıkça beyan edilmiştir.⁴⁴

2. Eserin Nüshaları

Araştırmamızda Mehterhan Furkani'nin “*Risâletü Esrâri'l-Vuzûi li-Cemâl Halvetî: Dirâse ve Tahkik*” adlı çalışması esas alınmıştır. Söz konusu çalışma Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi'nin cilt 4, sayı 7, Haziran 2017 sayısında yayımlanmıştır.⁴⁵ Bu çalışmanın tahkikinde esas alınan nüsha ve tespit edebildiğimiz kadarıyla başka nüshalar şunlardır:

- Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 402/2 nolu demirbaş numaralı nüsha bir mecmua içerisinde 17-24b varaklardan müteşekkildir. 892/1486 istinsah tarihli nüsha 17 satırdan ibarettir. Nüshada eserin müellif tarafından kaleme alındığına dair bir bilgi mevcut değildir.⁴⁶ Ancak hayatta iken yazıldığı düşünülürse müellifin kaleminden veya en azından mukabelesinden geçtiği kuvvetli bir ihtimaldir.
- Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, 3012/1 nolu demirbaş numarasına sahip nüsha, bir mecmua içerisinde 1b-2a varaklardan oluşmaktadır. Eserin adı “*Esrâru'l-Vudî*” olarak kayıtlara geçmiştir.⁴⁷

⁴² Eser için bkz. Cemâl Halvetî, *Tefsiru Halekallahü Âdeme ala Sûretih*, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi, nr. 1084.

⁴³ Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, 81; Tayşi, “Cemâl-i Halvetî”, 302. Eser için bkz. Cemâl Halvetî, *Risale fî İsmi'l-A'zameyn ve Risâle fî Beyâni'l-Velâye*, Süleymaniye Ktp., Tahir Ağa, nr. 142.

⁴⁴ Bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 81; el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, I, 217; el-Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, II, 278.

⁴⁵ Mehterhan Furkani, “Risâletü Esrâri'l-Vuzûi li-Cemâl Halvetî: Dirâse ve Tahkik”, *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 4/7 (Haziran, 2017), 173-195.

⁴⁶ Cemâl Halvetî, *er-Risâle fî Tesânîfi Esrâri'l-Vuzu*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., nr. 402/2.

⁴⁷ Cemâl Halvetî, *Esrâru'l-Vudî*, Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 3012/1.

- c. Bayezid Devlet Kütüphanesi, Bayezid Koleksiyonu, 5999/11 arşiv nolu nüsha, 21b-26b varaklardan oluşmaktadır. Müstensihî Abdülbaki b. İbrahim olup istinsah tarihi 1081'dir.⁴⁸
- d. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, 3700 arşiv nolu nüsha, 25-35. varaklardan oluşmaktadır.⁴⁹
- e. Ankara Milli Kütüphane, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, 169/2 arşiv nolu nüsha, 9a-15b varaklardan oluşmaktadır. Eserin adı "*Risâle fî Beyâni'l-Vuzû'i'z-Zâhiriye ve'l-Mâneviye*" olarak kayıtlara geçmiştir.⁵⁰
- f. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Türkçe Yazmaları Koleksiyonu, 1740 arşiv nolu nüsha, 6 varak ve 23 satırdan müteşekkildir. İstinsah tarihi hicri 1265 olarak görünmektedir. Türkçeye çeviren Emirzade Veliyyüddin Maraşî'dir.⁵¹
- g. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler Koleksiyonu, 1683 arşiv nolu nüsha, 17 satır ve 1b-8b varaktan oluşmaktadır. Eserin adı "*Esrâr el-Vuzû el-Bâtınî*" şeklinde arşivlenmiştir. Müstensihî İbrahim b. Hüseyin'dir. İstinsah tarihi ise hicri 1199'dur.⁵²
- h. Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Koleksiyonu, 686 nolu arşiv numaralı bir mecmua içerisinde 21 satırdan oluşan risale, 162-167. varaklar arasında bulunmaktadır. Eserin ismi "*Risâle fî Beyâni Esrâri'l-Vudû'i'z-Zâhiriyye ve'l-Bâtıniyye*" olarak tescil edilmiştir.⁵³

3. Eserde Yararlanılan Kaynaklar

Eserde ilk olarak görüş ve düşüncelerin teyit edilmesi için Kur'ân ayetlerinden ve Hz. Peygamber'in kavli sünnetinden azami istifade edilmiştir. Bunun yanında Hz. Ali'nin: "*Biz, senin kâinatta ufak bir cisim olduğunu; ancak kendi içerisinde kocaman bir âlem olduğunu iddia ediyoruz*"⁵⁴ sözü nakledilerek tasavvufa dair bir görüşüne yer verilmiştir. Bunların dışındaki tüm görüş ve düşünceler müellifin dirayetinden sadır olduğu belirtilebilir.

4. Eserin İhtiva Ettiği Konular

Müellif, esere evvelen besmele, hamdele ve salveyle bir girizgâh yapmış, risaleyi bazı tâliplerinin abdest ibadetinin zâhirî ve bâtinî yönlerini bilme ihtiyacına cevap verme isteğiyle kaleme aldığını belirtmiştir. Müellif, bu konunun tasavvufta

⁴⁸ Cemâl Halvetî, "*Risâletü Esrâri'l-Vuzû*", Bayezid Devlet Ktp., Bayezid, nr. 5999/11.

⁴⁹ Cemâl Halvetî, "*Risale fî Esrâri'l-Vudu*", Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3700.

⁵⁰ Cemâl Halvetî, "*Risâle fî Beyâni'l-Vuzû'i'z-Zâhiriye ve'l-Mâneviye*", Ankara Milli Ktp., Adnan Ötügen İl Halk Ktp., nr. 169/2.

⁵¹ Cemâl Halvetî, "*Terceme-i Esrâr-ı Vuzû*", İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Ktp., Osman Ergin Türkçe Yazmaları, nr. 1740.

⁵² Cemâl Halvetî, "*Esrâr el-Vuzu el-Bâtınî*", İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Ktp., Yazma Eserler, nr. 1683.

⁵³ Cemâl Halvetî, "*Risâle fî Beyâni Esrâri'l-Vudû'i'z-Zâhiriyye ve'l-Bâtıniyye*", Süleymaniye Ktp., Lala İsmail, nr. 686.

⁵⁴ Cemâl Halvetî, "*Risâletü Esrâri'l-Vuzû*", 192.

yedi devreyi barındırdığını, dolayısıyla yedi husus ekseninde ele alınabileceğini ifade etmiştir. Bu minvalde abdestin, bedenî ve rûhânî olmak üzere iki çeşidinin olduğunu, bedenî abdest çeşidinin herkesçe bilinmesinden dolayı açıklamaya ihtiyaç olmadığını, ruhanî olan abdestin ise Allah'ın dışındakilerle ilişkisinin kesilmesi olup kazancı en sevaplı; ama ifasının zor olduğunu izah etmiştir. Buna mukabil normal abdest nev'inin, kolay ve basit olduğu için kişinin, nefsin isteklerine boyun eğmesiyle mânevî olarak Allah'a ulaşamayacağını; rûhânî abdestte ise kişinin Allah'la nefsi arasında bu nevi abdesti vesile kılmasından ve tam anlamıyla kendini teslim etmesinden dolayı anılan hedeflere nail olacağını belirtmiştir. Bu hususu, "Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve ona varacak vesile arayın"⁵⁵ ayetiyle vurgulamıştır.⁵⁶

4.1. Estağfirullah Sözündeki Sırlar

İslam'da ibadetler öncesi tevbe etmek önemli bir husus olduğu için abdest öncesinde de Estağfirullah bahsinin burada ele alınmasının konunun sistematigi açısından yararlı olacağı kanaatindeyiz. Günde üç defa istiğfarı telkin etmek, Allah'ın müminleri âm, hâs ve ehassü'l-hâs olmak üzere üç grupta yarattığı ve her grubun da "De ki: Ben sizin gibi sadece bir beşerim. Bana sizin ilâhınızın tek bir ilâh olduğu vahyolunuyor"⁵⁷ ayetinde buyrulduğu gibi beşer olması hasebiyle günahının bulunduğu şeklinde anlamak yerinde olur. Âm olan grubun günahını, "Ey iman edenler! Allah'a içtenlikle tövbe edin!"⁵⁸ ayetinde geçtiği üzere Allah, samimi bir tevbe ve dönüşle siler. Hâs olan grubun günahını Allah, kendisine aşk halinin zuhuruyla siler. Son grup ehassü'l-hâs'ın günahını ise Allah kendi nurunun tecellisi olan cezvelerinden bir cezbeye siler. O halde istiğfar üç çeşitten müteşekkildir. Bu istiğfarların gerçekleşmesi şeyhe intisapla mümkündür. Nitekim "Toplu olarak Allah'ın ipine sarılın!"⁵⁹ ayeti bu hususa vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla sâlike, sonu Hz. Peygamber'e dayanan şeyhler silsilesine intisap etmek düşer. Bilindiği gibi şeyhin nefsi mecâzen Hz. Peygamber'in nefsi, Hz. Peygamber'in nefsi ise "Muhakkak ki sana biat edenler ancak Allah'a biat edenlerdir"⁶⁰ ayeti ile "Beni rüyasında gören Allah'ı rüyasında görmüş gibidir"⁶¹ hadisi gereği mecazen Allah'ın nefsi demektir.⁶²

"أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ" (Estağfirullah) sözü, "أ" (Elif), "س" (Sin), "ت" (Te), "ع" (Ğayn), "ف" (Fe) ve "ر" (Ra) olmak üzere altı harften oluşur. "أ" (Elif) harfi istikamete; "س" (Sin) harfi selama; "ت" (Te) harfi günahı terk ve tecride; "ع" (Ğayn) harfi Hak Teâla'nın dışındaki şeylere; "ف" (Fe) harfi ayrılığa; "ر" (Ra) harfi rubûbiyete işaret eder. Allah'ın ismi ise vahdâniyeti ilan eder. Hal böyle iken sâlike "أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ" (Estağfirullah) sözünü dilinden eksik etmemek düşer.⁶³

55 el-Maide 5/35.

56 Cemâl Halvetî, *Risâletü Esrâri'l-Vuzû*, 185.

57 el-Kehf 18/110.

58 et-Tahrîm 66/8.

59 Âl-i İmrân 3/103.

60 el-Fetih 48/10.

61 Buhârî "Ta'bir", 10.

62 Cemâl Halvetî, *Risâletü Esrâri'l-Vuzû*, 192-193.

63 Cemâl Halvetî, *Risâletü Esrâri'l-Vuzû*, 193.

Müellif, abdest sadedinde söz konusu ibadeti derinlemesine incelemiştir. Şöyle ki, “*Ey iman edenler! Namaza kalktığınız zaman yüzlerinizi ve dirseklerinize kadar ellerinizi yıkayın ve başlarınızı mesh edin ve ayaklarınızı da topuklarınıza kadar yıkayın*”⁶⁴ ayetini önce zâhirî, sonra bâtinî yönden değerlendirmiş, bunda çok büyük sırların mevcut olduğunu ifade etmiştir. Abdest âzâlarından yüzü nefs-i emmâreyle,⁶⁵ eli ve kolu nefs-i levvâmeyle,⁶⁶ başı nefs-i mülhemeyle⁶⁷ ve ayakları ise nefs-i mutmainneyle⁶⁸ zâhirî yönden irtibatlandırmış; her bir âzânın yıkanması kendisiyle irtibatlı nefsin yıkanması demek olduğuna ve bu abdest âzâlarıyla sözü geçen nefisler arasında birtakım sırların bulunduğu işaret etmiştir.⁶⁹

Müellif, zahiren dört abdest âzâsının dört nefisle irtibatını sağladıktan sonra abdestin kâmil olabilmesi için **yedi âzânın yedi makâmı**la bâtinî yönden irtibatının sağlanmasının gerekliliğini izah etmiştir.⁷⁰ Bu yedi âzânın yedi makâmıla irtibatı ise şöyledir:

4.2. Yedi Âzânın Yıkanmasındaki Sırlar

Yedi organın yıkanmasında birtakım sırlar gizlidir ki bu yedi mefhum tertip üzere mânevî tahâret, ağız, burun, yüz, eller, baş ve ayaklardan ibarettir.⁷¹ Zikri geçen mefhumlardaki sırlar maddeler halinde şu şekilde sıralanabilir:

4.2.1. Mânevî Taharettteki Sırlar

Nefs-i emmârede mânevî taharet, nefsin manen namazı engelleyen kin, haset, gam, hırs, tamahkârlık, aşırı istek, kibir, dünya sevgisi, gurur, riya ve gösteriş gibi mânevî necasetlerden temizlenmesi demektir. Nitekim bu konuda Hz. Peygamber’in “*Namazın anahtarı, temizlik, başlangıcı tekbir, özü ise teslimdir*”⁷² hadisi bir örnektir. İnsanın nefsinde zikri geçen şeyler vaki olursa yapay necasetle ifa edilen namaz manen caiz olmaz. Dolayısıyla bu yolda yürüyen sâlik için de mânevî olarak Allah ile iletişim mümkün olmaz. Keza mânevî necasetlerle ifa edilen mânevî namaz da caiz olmadığına göre kula düşen Rahman’ın mânevî nefsi sebebiyle kendi nefsinden bu pislikleri temizlemesidir. Sonuçta Rahman’ın kendisi şeyhin kendisinde mânen hâsil

⁶⁴ el-Maide 5/6.

⁶⁵ Nefs-i emmâre: İnsana daima kötülük yapmasını emreden nefis. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, İstanbul: Umut Matbaası, ts., VIII, 437.

⁶⁶ Nefs-i Levvâme: Allah’ın emirlerine bazen tabi olan, bazen tabi olmayan, işlediği günahtan dolayı hüznlenen, sevaplardan dolayı ise sevinen nefistir. Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, VIII, 437.

⁶⁷ Nefs-i Mülheme: Mümkün olduğunca Allah’ın emir ve yasaklarına tabi olan nefistir. Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, VIII, 437.

⁶⁸ Nefs-i Mutmainne: İmân ve İslâm’ın esaslarına uyan, bu konularda hiçbir tereddüdü olmayan, sonuçta Allah ile mânevî bir bağ kurup bundan lezzet alan nefistir. Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, VIII, 437.

⁶⁹ Bu sırlar için bkz. Cemâl Halvetî, *Risâletü Esrâri’l-Vuzû*, 185-187.

⁷⁰ Cemâl Halvetî, *Risâletü Esrâri’l-Vuzû*, 186-187.

⁷¹ Cemâl Halvetî, *Risâletü Esrâri’l-Vuzû*, 186-187.

⁷² Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 31.

olur. O ise yüzünü mânevî olarak Rahman'dan çevirmeyip bizzat ona döner, böylece önceden belirlenmiş ölüm gelmeden önce Rahman'ın cezbesiyle müşerref olur.⁷³

Taharet, “ط” (Ta), “هـ” (He), “ا” (Elif), “ر” (Ra) ve “ة” (Te) olmak üzere beş harften müteşekkildir. “ط” (Ta) harfi nefisten yerilmiş ahlâkı temizlemeyi; “هـ” (He) harfi yerilmiş ahlâkın birer tezahürü olan katı ve tok nefsâniyetin helakini; “ا” (Elif) harfi nefsin yerilmiş olan ahlâktan tezkiye edilmesi yolunda istikametini; “ر” (Ra) harfi bu tezkiye sonucunda nefsin mânen Allah Teâla'nın tecellisine ermesini; “ة” (Te) harfi ise günahlardan tevbe etmeyi ve yerilmiş ahlâkı terk etmeyi temsil etmektedir ki işte burada sonsuz sırlar gizlidir. Taharet, nefis-i emmârenin daha önce zikredilen yerilmiş ahlâklardan tezkiyesi kabul edilen **birinci makâm'a** (makâm-ı taharet) delalet etmektedir.⁷⁴

4.2.2. Mânevî Ağızdaki Sırlar

Mânevî ağız, zâhir ağzın beyanı ile anlaşılabilir. Zâhir ağız, insanın yiyeceklerini yediği ve içeceklerini içtiği bir organ olup insana yiyecek ve içeceklerin sırrını ileten bir özelliğe sahiptir. Zira Allah'ın sırları, “*Ve Allah, onları arkalarından ihata edendir (kuşatandır.)*”⁷⁵ ayetinde buyrulduğu gibi bütün eşyayı kuşatmıştır. Allah insanı bu sırra muttali kılmak istediğinde kendisine mânen erişmeyi kolaylaştırır. Bu husus da “*Andolsun ki biz insanoğlunu mükerrem kıldık*”⁷⁶ ayetinde ifade edildiği gibi şüphesiz Hak Teala'nın mazhariyetlerinin en büyüğüdür. **İkinci makâm** (makâm-ı kalp) ise ağızla yakından ilgisi bulunan kalptir. Hatta kalp, ağız mesabesindedir. Bundan ötürü tâlip, kalbinin saffetini korumak için “*Ey insanlar! Yerini bitirdiği şeylerin helal ve temiz olanlarından yiyiniz*”⁷⁷ ayetinde vurgulandığı gibi Rahman'ın gıdalarından yemeli, şeytanî ve nefsanî ihtiraslardan uzak durmalıdır.⁷⁸

4.2.3. Mânevî Burundaki Sırlar

Zâhirî burun insanın, kendisiyle bütün kokuları aldığı organ; mânevî burun ise insanî ruhtur. Sâlik olan kişi onunla “*Ben Rahman'ın kokusunu Yemen tarafından alıyorum*”⁷⁹ hadisinde buyrulduğu gibi aşkın ve ezeliyetin kokularını alır. Dolayısıyla hakikatin kokusunu alana insanî ruh vesilesiyle aynî ilim kâfi gelir. Sonuçta bir sûret olan burun, **üçüncü makâm'a** (makâm-ı ruh) işaret eder.⁸⁰

⁷³ Cemâl Halvetî, *Risâletü Esrâri'l-Vuzû*, 187-188.

⁷⁴ Cemâl Halvetî, *Risâletü Esrâri'l-Vuzû*, 188.

⁷⁵ el-Burûc 85/20.

⁷⁶ el-İsrâ 17/70.

⁷⁷ el-Bakara 2/168.

⁷⁸ Cemâl Halvetî, *Risâletü Esrâri'l-Vuzû*, 188-189.

⁷⁹ İlgili hadisin sūfler tarafından çokça kullanılması hasebiyle halk arasında meşhur bir söz olduğu iddia edilmektedir. Bkz. Aliyyü'l-Kârî el-Herevi, *Mirkâtü'l-Mefâtih Şerhu Mişkâti'l-Mesâbîh*, IV, 1582.

⁸⁰ Cemâl Halvetî, *Risâletü Esrâri'l-Vuzû*, 189.

4.2.4. Mânevî Yüzdeki Sırlar

Zâhirî yüz, insanın varlık aleminde taşıdığı yüz; mânevî yüz ise insanî sırdır. Sâlik nasıl kutsal bir suyla sûret olan yüzündeki nefsânî pislikleri gideriyorsa insanî sırrını da yıkaması gerekir. Keza ağız olarak kabul edilen kalbin de "... *Allah onları sever, onlar da Allah'ı sever*"⁸¹ ayetine binaen muhabbet suyuyla nefsânî kederlerin pislighinden arındırılması önem arz eder. Bunun gerçekleşmesi de Hz. Peygamber'in kendi hayatında tatbik ettiği ve vasiyet kıldığı açlık ve riyazet suyuyla mümkündür. Bu ise "*Kim abdestini yenilirse Allah da onun imanını parlatır*"⁸² hadisinde vurgulandığı gibi ruhun teceddüdüne ve imanın parlamasına imkân sağlar. Sonuçta yüz, **dördüncü makâm'a** (makâm-ı sır) delalet etmektedir.⁸³

4.2.5. Mânevî Eldeki Sırlar

Zâhirî el, insanın her yerde bütün tasarruflarını kendisiyle ifâ ettiği âzâsı; Mânevî el ise insanî sırdır. O, "*Ben, onun işiten kulağı, gören gözü olurum*"⁸⁴ kavlinde olduğu gibi kâmil insan için bir âlet mesabesindedir. Mânevî elden kasıt, Allah'a ve Resulüne iman eden için büyük gizli bir sırdır. Bundan dolayı "*Allah'ın ismi anılmaksızın abdest olmaz*"⁸⁵ hadisine binaen mümine, tıpkı bu görünen suyla abdestte âzâlarını yıkadığı gibi ism-i âzamın suyuyla da bu gizli sırrı yıkamak düşer. Sonuçta bir sûret sayılan el, **beşinci makâm'a** (makâm-ı sırrı hafî) işaret etmektedir.⁸⁶

4.2.6. Mânevî Baştaki Sırlar

Sûret olan baş, dünyada zâhir mevcudatın kıyamını sağlayan ve konuşma, görme, işitme ve bunların dışındaki havâssın mahallidir. Mânevî baş ise ahadiyet sırrının zuhur makâmı olup razı olan nefis demektir. O halde sâlike düşen fakr, tefviz ve teslim suyuyla razı olan nefsinin yıkamaktır. Sonuç olarak sûret olan baş, **altıncı makâm'a** (kutbu'l-aktâb) işaret etmektedir.⁸⁷

4.2.7. Mânevî Ayaklardaki Sırlar

Cisimden müteşekkil olan ayaklar insanın bir yerden başka bir yere intikalini ve yürümesini sağlayan âzâlar; mânevî ayaklar ise insanın bu âlemde yürüdüğü Allah'ın mânen iki sıfatı mesabesindedir. Kişi yürüse de yürüyemese de o ayaklarla acziyet denizine dalar. Sâlik kimseye alicenap olan Burak'a binmek ve fakr elbisesine kuşanarak bu ayaklar üzerinde en son hedefe revan olmak düşer. Keza ona mânevî ayaklarını kutsî suyla yıkaması düşer ki Allah'tan dilediği münacatları ölmeden önce

81 el-Maide 5/54.

82 İlgili hadisin garîb bir hadis olduğu belirtilmiştir. el-Huseyin b. Muhammed Muzhiruddin, *el-Mefâtiḥ, fî Şerh'il-Mesâbîḥ*, y.y.: Dâru'n-Nevâdir, 2012, I, 355.

83 Cemâl Halvetî, *Risâletü Esrâri'l-Vuzû*, 189.

84 Buhârî, "Rikâk", 38.

85 Ebû Dâvûd, "Taharet", 48.

86 Cemâl Halvetî, *Risâletü Esrâri'l-Vuzû*, 190.

87 Cemâl Halvetî, *Risâletü Esrâri'l-Vuzû*, 190.

yerine gelsin. Sonuçta iki sûret sayılan bu ayaklar **yedinci makâm'a** (makâm-ı sıfâtullah) delalet eder.⁸⁸

III. Risaledeki Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi

Risaledeki fıkıh-tasavvuf ilişkisi birkaç yönden şu başlıklar altında incelenebilir:

1. Zâhir-Bâtında İlişkisi

Müellif, yukarıda da değindiğimiz gibi abdesti bedenî ve ruhanî olmak üzere iki kısımda ele almıştır. Bedenî yönünün herkesçe malum olması veçhiyle açıklama zarureti hissetmemiş, ruhî yönüne daha fazla yer ayırmıştır. Ancak ruhî yönünün indi ilahide mâkes bulabilmesi ve Allah ile kul arasında vesileye sebep teşkil edebilmesi bedenî abdestin çok iyi alınmasına bağlıdır. Bu ise abdestin farzının, sünnetinin ve adabının bilinmesiyle sağlanır. Durum böyle olunca abdest ibadetinde tasavvuf boyutuna ermenin yolu, abdestin fikhî bilgilerinin öğrenilmesi ve benimsenmesinden geçmektedir. Zira keşif ve ilham yoluyla elde edilen bilginin doğruluğu Kitap ve sünnet süzgecinden süzöldükten sonra anlaşılır. Onlara ters düşmeyen her bir bilgiyle amel, bağlayıcı olmamakla beraber caizdir.⁸⁹ Şöyle ki fıkhıdaki içtihatlar nasların filolojisini ve mantığını kavrama üzerine bina edildiği için bağlayıcı; tasavvuftaki yorumlar ise naslardaki sezgi ve işaretlerin üzerine bina edildiği için bağlayıcı değildir.⁹⁰ Keza zâhirî mana, asliyeti muhafaza etmesi yönüyle her bireyi bağlayan evrensel ilkeyi temsil ederken; bâtinî mana, fer'iliği muhafaza etmesi yönüyle bireyin şahsî hissedişiyile mukayyet derûnî boyutu temsil etmektedir.⁹¹ Konuya bu açıdan bakıldığında abdest ve abdestle ilgili sırlar hakkında müellif tarafından ileri sürülen tasavvufî ve bâtinî bilgiler genel olarak doğru olduğu söylenebilir.

Müellif, risalesini ilk önce **abdestin dört farzını** ilgili ayet ekseninde zâhirî ve bâtinî yönlerden ele almış, sonra insan-ı kâmil olmak ekseninde mecburiyet ifade ettiği için abdestin diğer sünnetlerini ilave ederek konuyu genişletmiştir. Böyle hareket etmesinin sebebi, ilk olarak Hanefi mezhebi müntesibi olduğunu göstermek, ikinci olarak Hz. Peygamber'e uymak için farz, sünnet ve adaları harfiyen yerine getirerek özelde kendi nefsinin olgunlaştırmak, genelde ahlaklı bir toplum oluşturmak gayesine matuf olabilir. Zira mutasavvıfların en önemli vazifesi, önce kendini nefsi-kâmile makâmına çıkarmak, sonra toplum nezdinde erdemli ve ahlaklı bireyler yetiştirmektir. Müellifin Halvetîye tarikatı içerisinde Cemâliyye şubelerini bizzat kendisinin kurması bu genel vazife tezini destekler mahiyettedir.

⁸⁸ Cemâl Halvetî, *Risâletü Esrârî'l-Vuzû*, 190-191.

⁸⁹ Ebü'l-Mevâhib eş-Şa'rânî, *el-Mîzân'ül-Kübrâ*, Kahire: Mektebetu's-Sekafeti't-diniyye, 2004, I, 89-90.

⁹⁰ Yunus Emre Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açıdan İşârî Tefsir*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003, s. 38. Sezgi ve işaretler üzerine bina edilen bir bilgi bağlayıcı olamayacağı gibi hiçbir şekilde helal, haram, farz ve vacip gibi dini hükümlere de mesnet teşkil edemez. Ebu's-Senâ Şihâbüddin el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, Beyrut, ts., XVI, 17-18.

⁹¹ Davut Ağbal, *İbn Arabî'de İşârî Tefsir*, İstanbul: Litera Yayınları, 2017, s. 61.

Müellif, tevillerinde kesinlik ve kat'îliğin olduğunu iddia etmemiş ve muhtemel anlamlar içeren cümleler kurmuştur. Zira tevilin vazgeçilmez unsurlarından birisi de tevil edilen anlamın kesinlik ve kat'îliği ifade etmemesidir.⁹² Müellif risalesinde düşüncelerini ispat noktasında sınırlı ayet ve sahih hadislerden yararlanmakla beraber, zayıf ve Hz. Peygamber'e ait olmayan ve halk dilinde meşhur olan sözlerden de yararlanmıştır. Böyle davranmasının sebebi, İbn Arabî'nin: "*Hadis âlimleri nezdinde zayıf veya mevzu olan bir hadis, sûfler nezdinde keşif ve ilham yoluyla sıhhatli olur.*"⁹³ sözü gereğince olabilir.

2. Azîmette İlişkisi

Fıkıh ile tasavvuf ilişkisi, fıkıh usûlündeki **azîmet** kavramında da görüldüğü ileri sürülebilir. Şu var ki azîmet, Allah'ın mükelleften mükellefe, halden hale değişmeksizin asaleten baştan koyduğu hükümlerdir.⁹⁴ Hanefî fıkıhı, bilindiği gibi azîmet kapsamında mükellefin yapması/yapmaması gereken fiillerini vücûb, hürmet, ibâhet, nebd ve kerâhet gibi sınıflara ayırmıştır.⁹⁵ Tasavvuf ilmi ise bu istenen/istenmeyen her bir fiili azîmet olarak değerlendirmiş, mutlaka riayet edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁹⁶ İşte bu şekilde bir yol izleyen sûfler, "*şeriatı ahlâkî bir yöneliş tarzı kabul eden ve nafilere dahi önem verenler*" olarak adlandırılabilir. Bunlardan ayrı bir grubu teşkil eden sûfler vardır ki şeriatı rumuz ve semboller bağlamında düşünürler. Bunlar dînî şîârları harfiyen yerine getirirler; ancak her bir şîâr kendisiyle birtakım bâtınî manalar sakladığı için bu manaları sembol ve rumuzlarla ifade ederler. Bu grup, "*şeriatın şîârlarını rumuz ve sembollerle yorumlayanlar*" olarak isimlendirilebilir. Bu iki grubun dışında bir de "Melâmîler" grubu vardır ki onlar insanların nazarında kötü bir imaj bırakmak ve iyi hasletlerini gizlemek için Allah ile irtibatlarını sır içerisinde yürütürler. Hallerini kimseye izhar etmezler.⁹⁷ Cemâl Halvetî, abdestle ilgili risalesinde görüleceği üzere abdestin sünnetlerine dahi önem vermesi veçhiyle birinci gruba, tahâret ve estağfirullah'a harf harf anlam vermesi veçhiyle rumuz ve sembolcüler grubuna dâhil edilebilir.

Müellif, bu risalesinde fıkıh ve tasavvuf erbabının önemle üzerinde durduğu **azîmet** mefhumuna dolaylıca atıfta bulunmuştur. Şöyle ki fakihler, abdesti, mükellefin fiilleri yapıp-yapmaması bakımından farzları, sünnetleri ve adapları olmak üzere üç kısma tabi tutarlar. Tasavvufçular da abdestteki her bir fiili azîmet kapsamında değerlendirip en ince ayrıntısına kadar yerine getirmekten kaçınmazlar. Müellif de bu risalesinde sözü geçen her bir fiilin faziletine ayrıntılı olarak değinmekle tasavvuf erbabıyla aynı gayeyi taşıdığı ve sembol ve rumuzdan ibaret olan yedi sayısı etrafında konuyu irdelediği iddia edilebilir. Ayrıca İslam fıkında mevcut "*İçtihat,*

⁹² Celâlüddin es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, ts., II, 173.

⁹³ Muhyiddin İbn Arabî, *el-Futuhâtü'l-Mekkiyye*, Beyrut, ts., I, 274, 288.

⁹⁴ Abdülvehhâb Hallâf, *İlmü Usûli'l-Fıkh*, Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 2008, s. 108.

⁹⁵ Fahrettin Atar, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2008, s. 114.

⁹⁶ İbrahim b. Musa b. Muhammed eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, y.y.: Dâru İbn Affân, 1997, III, 179-180.

⁹⁷ Ebü'l-Alâ Affî, *Tasavvuf İslam'da Mânevî Devrim* (çev. H. İbrahim Kaçar-Murat Sülün), İstanbul: Risale Yayınları, 1996, s. 139-142.

ıctihadı nakzetmez” kaidesinin tasavvuf ilmi için de olduğu düşünürse müellif, bu risalesinde görüşlerini tasavvufta bir istinbât metodu kabul edilen keşif ve ilham yoluyla izhar etmiştir. Ancak daha önce de ifade edildiği gibi keşif ve ilham yoluyla istihraç edilen hükümler başkaları için bağlayıcılık teşkil etmemektedir.

3. Hüküm Çıkarmada İlişkisi

Fıkıh ile tasavvufun buluştuğu bir nokta da hükümleri çıkarmada izlenen **istinbât metodudur**. Fakihin, delillerden hüküm istinbât etmek için lisan ve lafızla ilgili usul kaidelerini, teşrî’in umumi maksat ve gayelerini, deliller arasındaki teâruzı giderme yollarını ve nâsıh ve mensûhu çok iyi bilmesi elzemdır.⁹⁸ Mutasavvıfın ise nasları okurken lafızların manalarını düşünüp birinci manayı anlayınca ve Allah ona ikinci manayı anlamaya yardım edinceye kadar tekrar tekrar okunması elzemdır. Bu kıraat esnasında kalbin tam olarak lafızlara yönelmesi, tehdit içerikli naslarda mahzunun, vaat içerikli naslarda sevincin hâkim olması, okunan mefhumun rengine boyanması ve böylece naslara odaklanması esastır. Ayetlerin perde arkasındaki anlamı ancak tekrar tekrar okunmakla belirir. Sûflerin özellikle Kur’ân’ı baştan sona okumasının otuz yılı bulması, bu amaçtan olsa gerektir.⁹⁹ Hal böyle olunca fakih, naslardan anladığı zâhirî görüşlerini ispat etmek için şer’î ve aklî delillere ve metodolojik kurallara sıkı sıkıya bağlı iken; mutasavvıf, bâtinî düşüncelerini ispat etmek için kural ve ilkelerden uzak olan keşif ve vecd yoluyla hikmetli delillere bağlıdır.

Sûflerin bâtinî görüşlerini hikmete dayandırmasının delili, “O, *onlara kitabı ve hikmeti öğretiyor*”¹⁰⁰ ayetidir. Ayetteki kitaptan kasıt, Kur’ân’ın zâhirî bilgileri, hikmetten kasıt ise bâtinî bilgileridir.¹⁰¹ Nitekim bazı âlimlerce “*Kendisine hikmet verilene gerçekten büyük hayır verilmiştir*”¹⁰² ayetindeki hikmet, Allah’ın kitabını anlamak şeklinde yorumlanmıştır.¹⁰³ Haliyle bu durum hükme bağlanan konularda da kendini hissettirmiştir. Fakihler ibâdât, muâmelât ve ukûbât gibi zâhirî hükümlere yoğunlaşmış; mutasavvıflar ise zikir, ihlas, takva gibi bu hükümlerin bâtinî ve vicdânî yönüne odaklanmışlardır. O halde fakihler ile mutasavvıfların görüş ve düşüncelerini belli deliller ekseninde değerlendirmeleri ortak bir misyonu haiz olduklarını gösterir. Bu meyanda müellif de istinbat metodunu kullanarak yukarıda da geçtiği üzere abdest ve onunla ilgili ritüellere zâhirî anlamın yanında bâtinî pek çok anlam yüklemiş, fıkıhla tasavvuf ilişkisini ortaya koymuştur.

⁹⁸ Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 170. Zira müfessirler Kur’ân’ı, bu kuralların işaret ettiği manaların dışına çıkararak her anlayışı bilimsel bir veri olarak kabul etmemektedirler. es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, II, 178.

⁹⁹ Muhammed b. Ali Ebû Talip el-Mekkî, *Kûtu’l-Kulûb*, Beyrut-Lübnan: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2005, I, 87; Affî, *Tasavvuf İslam’da Mânevî Devrim*, s. 133-134.

¹⁰⁰ Âl-i İmrân, 3/164.

¹⁰¹ Ebû Abdullah Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *et-Tefsîru’l-Kebîr*, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1999, IX, 419.

¹⁰² el-Bakara 2/269.

¹⁰³ Ebû Tâlip el-Mekkî, *Kûtu’l-Kulûb*, I, 90-91; Affî, *Tasavvuf İslam’da Mânevî Devrim*, s. 134.

Fıkıh ile tasavvufun istinbât metodunda ortak bir misyona sahip olması, haliyle çıkarılan hükmün doğru ya da hatalı olma sonucunu doğurur ki bu durumda da bir müştereklik söz konusudur. Müçtehitlerin istinbât usulüyle vardıkları kararda hata yapmaları nasıl ümmet için bir rahmet olup kendileri için âlimler arasında bir ihtilaf vesilesi olmuyorsa, mutasavvıfların aynı usulle vardıkları kararlarda da aynı durum ve olgunluk söz konusudur.¹⁰⁴ Diğer bir ifadeyle, İslam fıkında “*İctihat, icthadı nakzetmez*”¹⁰⁵ kaidesi doğrultusunda her müçtehit kendi vardığı hükümler nasıl amel ediyor ve bu durum diğer müçtehitler için bir olgunluk ve anlayış addediliyorsa aynı şeyler mutasavvıflar için de geçerlidir.

Sonuç

Cemâl Halvetî'nin ilk olarak medrese eğitimi ve oradan aldığı icazetle zâhirî fıkha, sonrasında ise tasavvufa gönül vererek bâtinî fıkha hâkim olduğu, bu iki fıkhi mezcederek özellikle tefsir ve hadis alanında işârî eserler kaleme aldığı görülmüştür. Onun Halvetî tarikatının Cemâliyye kolunu kurup tarikat şeyhliğine kadar yükselmesi ve hatta zamane padişahlarınca postnişin makâmına layık görülmesi, tasavvuf ilmindeki seyr ü sülûkü sırasıyla tam olarak ifa ettiğini ispatlar mahiyettedir.

Müellif, herkesçe malum olması veçhiyle abdest ve onunla ilgili terimlerin fikhî-zâhirî anlamlarını açıklama ihtiyacı hissetmemiştir. Buradan her bir mutasavvıfın tasavvufa sülûk etmeden fikhî bilmesinin gerekliliği sonucu çıkarılabilir. Müellif de bu gerekliliği sezmiş olacak ki nadiren fikhın alanına müdahil olmuş, konuyla ilgili fikhî terimleri açıklamaktan içtinap etmiştir.

Mutasavvıfların, “*şeriatı ahlâkî bir yöneliş tarzı kabul eden ve nafilere dahi önem verenler*”, “*şeriatı rumuz ve sembollerden ibaret kabul eden ve her bir dini şîâr ve harflere bâtinî anlamlar yükleyenler*” ve “*kendilerini toplumdaki tecrit edip, ibadet ve zikirlerini gizli yapanlar*” olmak üzere üç gruba ayrıldığı, Cemâl Halvetî'nin de yazmış olduğu bu risale bağlamında abdestin sünnetlerine dâhi önem vermesi veçhiyle birinci gruba, taharet ve estağfirullah'a harf harf anlam vermesi veçhiyle de rumuz ve sembolcüler grubuna dâhil edilebilir.

Müellifin, Hz. Peygamber'in “*Kur'ân yedi harf üzere indirilmiştir, onların her birinin zâhiri ve bâtinî vardır. Her harfin haddi, her haddin de matla'ı vardır*” hadisinin gereği olarak abdest âzâlarıyla nefsin mertebeleri arasındaki irtibatı yedi sayısı üzerine bina ettiği müşahede edilmiştir.

Müellifin, abdestin sırlarıyla ilgili kaleme aldığı bu risalesinde fıkıh ile tasavvuf ilişkisini etraflıca işlediği ve fikhın zâhirî yönüyle bâtinî yönünü mezcettiği belirtilebilir. Böyle bir yol takip ederken de risalenin yukarıda arz ettiğimiz işârî yorumlarda bulunması gereken şartlarla uygunluk gösterdiği ileri sürülebilir.

¹⁰⁴ Hacı Bayram Başer, “Serrâc'ın Tasavvufa Yaklaşımı: Bir İslam İlmi Olarak Tasavvuf Ya Da Fıkıh-ı Bâtinî”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/22 (2010/2), 107, 112.

¹⁰⁵ Mecelle, md. 16.

Müellifin keşfi ve ilhamî görüş ve düşüncelerini kimi zaman ayet ve sahih hadislerle, kimi zaman ise halkın dilinde Peygamber sözü olarak duyulan/bilinen meşhur kavillerle desteklediği görülmüştür. Ayrıca abdestin farzları, sünnetleri ve adaları arasında hiçbir ayırım gözetmemiş, azîmet kapsamında hepsini ehemmiyetli görmüştür.

Kaynakça

- Affî, Ebü'l-Alâ *Tasavvuf İslam'da Mânevî Devrim* (çev. H. İbrahim Kaçar-Murat Sülün), İstanbul: Risale Yayınları, 1996.
- Ağbal, Davut, *İbn Arabî'de İşârî Tefsir*, İstanbul: Litera Yayınları, 2017.
- Aliyyü'l-Kârî el-Herevî, Nureddin Ali el-Molla *Mirkâtü'l-Mefâtih şerhü Mişkâtî'l-Mesâbih*, Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 2002.
- Aksan, Doğan, *Anlambilimi ve Türk Anlam Bilimi*, Ankara, 1971.
- el-Âlûsî, Ebu's-Senâ Şihâbüddin, *Râhu'l-Meânî*, Beyrut, ts.
- Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2008.
- el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, İstanbul: Vekâletü'l-Meârif, 1951.
- Başer, Hacı Bayram, "Serrâc'ın Tasavvufa Yaklaşımı: Bir İslam İlmi Olarak Tasavvuf Ya Da Fıkıh-ı Bâtın", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/22 (2010/2), 101-119.
- Buhârî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, y.y., 1422.
- Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri* (haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen), İstanbul: Meral Yayınları, ts.
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara, 1997.
- Çelik, Ahmet, *Tarihi Süreçte Bâtınî ve İşârî Yorum*, İstanbul: Aktif Yayınları, 2008.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İFAV, 2011.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. El-Eş'as es-Sicistanî el-Ezdî, *Kitâbu's-Sünen* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Beyrut, ts.
- Ebû Talip el-Mekkî, Muhammed b. Ali, *Kûtu'l-Kulûb*, Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Furkani, Mehterhan, "Risâletü Esrâri'l-Vuzûi li-Cemâl Halvetî: Dirase ve Tahkik", *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 4/7 (Haziran, 2017), 173-195.
- el-Gazzâlî, Ebû Hamid, *İhyâu Ulûmiddîn*, Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İstanbul: İnkılap Yayınları, 1995.
- Gördük, Yunus Emre, *Tarihsel ve Metodolojik Açından İşârî Tefsir*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- el-Habbâzî, Ebü Muhammed b. Ömer, *el-Muğnî fi Usûli'l-Fıkıh*, Mekke, 1403.
- Hallâf, Abdülvehhâb, *İlmü Usûli'l-Fıkıh*, Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 2008.
- Halvetî, Cemâl, *er-Risâle fi Tesânîfi eEsrâri'l-Vuzu*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, nr. 402/2.
- Halvetî, Cemâl, *Esrâru'l-Vudî*, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, nr. 3012/1.
- Halvetî, Cemâl, "Risâletü Esrâri'l-Vuzû", Bayezid Devlet Kütüphanesi, nr. 5999/11.
- Halvetî, Cemâl, *Risale fi Esrâri'l-Vudu*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3700.
- Halvetî, Cemâl, *Risâle fi Beyânî'l-Vuzu'i'z-Zâhiriye ve'l-Mâneviye*, Ankara Milli Kütüphane, Adnan Ötüken İl Halk Ktp., nr. 169/2.
- Halvetî, Cemâl, *Terceme-i Esrâr-ı Vuzû*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Türkçe Yazmaları, nr. 1740.

- Halvetî, Cemâl, *Esrar el-Vuzu el-Bâtînî*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, nr. 1683.
- Halvetî, Cemâl, *Risâle fî Beyâni Esrârî'l-Vudûi'z-Zâhiriyye ve'l-Bâtîniyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, nr. 686.
- Halvetî, Cemâl, *Te'vilü Hubbi'd-Dünya*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, nr. 1352.
- Halvetî, Cemâl, *Tefsiru Halekallahü Âdeme ala Sûretih*, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, nr. 1084.
- Halvetî, Cemâl, *Risale fî İsmi'l-A'zameyn ve Risâle fî Beyâni'l-Velâye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Tahir Ağa, nr. 142.
- Halvetî, Cemâl, *Envâru'l-Kulûb*, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Efendi, nr. 686.
- Halvetî, Cemâl, *Kitâbu'n-Nûriyye ve Kevkebü'd-Dürriyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Efendi, nr. 686.
- Halvetî, Cemâl, *Risâletü'l-İslâmiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Efendi, nr. 686.
- Halvetî, Cemâl, *Sirâcü's-Sâlikîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Efendi, nr. 686.
- Halvetî, Cemâl, *Risâletü'r-Rahîmiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Efendi, nr. 686.
- Halvetî, Cemâl, *Makale Tevsîkiyye ve Risâle Tevhidiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Efendi, nr. 686.
- Haririzâde, Muhammed Kemaleddin, *Tibyânü Vesâilî'l-Hakâik*, Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, nr. 430.
- İbn Âbidîn, Muhammed Alâuddîn, *Reddül-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412.
- İbn Acîbe el-Hasenî, Ahmed b. Muhammed, *el-Fütûhâtü'l-Îlâhiyye fî Şerhi'l-Mebâhisi'l-Asliyye*, y.y.: Mektebetü'l-Fikr, ts.
- İbn Arabî, Muhyiddin, *el-Futuhâtü'l-Mekkiyye*, Beyrut, ts.
- İbn Haldun, Abdurrahman, *Şifâü's-Sâil ve Tehzîbü'l-Mesâil* (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul, 1977.
- İbn Hibbân, Ebu Hatim Muhammed el-Busrî, *Sahîhu İbn Hibbân* (nşr. Şuayb el-Arnâvut), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn, *et-Tibyân fî Aksâmî'l-Kur'ân* (nşr. Muhammed Hamid), Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Marife, ts.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrahim, *el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, y.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- İbn Yakup, Yusuf, *Menâkıb-ı Şerif ve Tarikatname-i Pîran*, İstanbul, 1290.
- el-Kâsımî, Muhammed Cemâlüddin, *Mehâsinü't-Tevîl*, y.y., ts.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdillâh, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmî'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Bağdat: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabiyye, 1941.
- el-Kehhâle, Muhammed Râğıb b. Abdülğânî, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, Beyrut: Dâru İhyâ, ts.
- Kılıç, Cevdet, *Muhammed İkbâl (Hayatı-şahsiyeti-fikirleri)*, Ankara, 1994.
- el-Konevî, Sadruddin, *İ'câzü'l-Beyan fî Te'vili Ümmi'l-Kur'ân* (nşr. A. Ahmed Ata), Mısır: Dâru't-Te'lif, 1969.
- Köksal, İsmail, "Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2 (1999), 83-104.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1308.
- Mufaddal b. Ömer, *el-Haftü's-Şerif*, Beyrut, 1964.
- Muzhiruddin, el-Huseyin b. Muhammed, *el-Mefâtih, fî Şerh'il-Mesâbîh*, y.y.: Dâru'n-Nevâdir, 2012.

- el-Münâvî, Zeynüddin Muhammed, *Feyzü'l-Kadîr*, Mısır: Mektebetü't-Ticâriyye, 1356.
- Müslim, Ebû Hüseyin b. Haccac el-Kuşeyrî, *Sahîh*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Öngören, Reşat, *Osmanlılarda Tasavvuf*, İstanbul: İz Yayınları, 2000.
- Polat, Murat, "Amasya Müftüsü Hüsam Çelebi'nin (ö. 926/1520) "Risâle fî Raksi'l-Mutasavvıfa" Adlı Eserinde Musiki ve Semaya Fıkhî Açından Bakışı", *Geçmişten Günümüze Uluslararası Dini Musiki Sempozyumu* (edt. Şuayip Özdemir-Ayşegül Gün), Amasya, 2017, 597-612.
- Râgıp İsfahânî, Ebu'l-Kasım Hüseyin, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, Dımaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.
- er-Râzî, Ebû Abdullah Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1999.
- Serin, Rahmi, *İslam Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetîler*, İstanbul: Petek Yayınları, 1984.
- Es-Suyûtî, Celâlüddin, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, ts.
- Sühreverdî, Abdülkâhir b. Abdillâh, *Avârifü'l-Meârif*, Beyrut, 1983.
- Şa'bân, Zekiyüddin, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)* (çev. İbrahim Kâfi Dönmez), Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1990.
- eş-Şa'rânî, Ebû'l-Mevâhib, *el-Mizân'ül-Kübrâ*, Kahire: Mektebetu's-Sekafeti't-Diniyye, 2004.
- eş-Şâtîbî, İbrahim b. Musa b. Muhammed, *el-Muvâfakât*, y.y.: Dâru İbn Affân, 1997.
- Tabakoğlu, Ahmet, "Tasavvuf ve İktisat", *Vefatının 10. Yılı Sebebiyle M. Zahit Kotku ve Tasavvuf Sempozyumu* (edt. Coşkun Yılmaz), İstanbul: Seha Neşriyat, 1991.
- Taşköprizâde, Ebû'l-Hayr Usameddin b. Mustafa, *Şakâikü'n-Nu'mâniye fi-Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniye*, Beyrut: Daru'l-Küttâbi'l-Arabi, ts.
- Tayşi, Mehmed Serhan, "Cemâl-i Halvetî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VII, 302-303.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul: Umut Matbaası, ts.
- Zehebî, Muhammed Huseyn, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Mısır, 1976.
- Ziriklî, Hayruddin b. Faris, *el-A'lâm*, y.y.: Dâru'l-İlm, 2002.